

Boekbesprekingen

PAUL
SCHEVEN-
HOVEN

Guus J. Borger, Frits H. Horsten, Johan F. Roest, *De dam bij Hoppenesse. Gevolgen voor de afwatering van het gebied tussen Oude Rijn en Hollandsche IJssel, 1250-1600*. Verloren, Hilversum 2016. 196 blz. Geïll. ISBN 978-90-8704-602-6. € 25,-.

Op 19 juli 1285 gaf Jan van Nassau, elect¹ van Utrecht, de inwoners van het Nedersticht en Holland toestemming de Hollandsche IJssel bij Hoppenesse af te dammen. Vijf dagen daarvoor had graaf Floris V van Holland de elect een bedrag van 4.500 pond toegezegd in verband met diens toestemming tot het leggen van een dam. Door de aanleg van de dam kon er geen water meer vanuit de Lek in de Hollandsche IJssel stromen. Dit had grote gevolgen voor de waterhuishouding in het gebied tussen de Hollandsche IJssel en de Oude Rijn aan beide zijden van de Utrechts-Hollandse grens.

De afdamming van de bovenloop van de Hollandsche IJssel leidde er toe dat het gebied tussen Rijn en IJssel zijn afwatering, die tot dan toe naar het noorden was gericht, naar het zuiden verlegde, naar de IJssel. Na verloop van tijd werd de afwatering weer naar het noorden verlegd. Het bijzondere aan deze beide verleggingen is dat zij in het oosten veel eerder plaatsvonden dan in het westen. Kort na de laatste zuidwaartse verlegging in het westen begon men in het oosten weer naar het noorden af te wateren. De verlegging van de afwatering in noordelijke richting ging in het oosten ook veel sneller dan in het westen.

Zeer gedetailleerd beschrijven Borger, Horsten en Roest de ontwikkeling van de waterstaatkundige situatie in het gebied tussen Oude Rijn en Hollandsche IJssel, vanaf de periode kort voor de afdamming tot en met het weer terugleggen van de afwatering in noordelijke richting. Hun studie heeft een lange voorgeschiedenis. Aan de basis van het onderzoek lag informatie die verzameld werd in de jaren zeventig van de vorige eeuw, in het kader van het 'Interdisciplinair historisch streekonderzoek Woerden'. Daarnaast legde Borger een verzameling oorkonden aan over veranderingen in de waterhuishouding van de Gouwestreek in de veertiende en vijftiende eeuw. Vanaf 2002 werd dit basismateriaal geordend, aangevuld en bewerkt. De doelstelling van het onderzoek was aanvankelijk om na te gaan wat de verklarende waarde is van maaiveldaling in veenontginningen voor de tweevoudige verlegging van de afwateringsrichting van het gebied tussen Rijn en IJssel. Al gauw bleek dat het effect van de maaiveldaling moeilijk te scheiden was van de invloed die veranderingen in het regime van de IJssel en het beheer van Rijnlands boezem hadden op de uitwatering van dit gebied.

Het boek bestaat uit zes hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt het doel van het onderzoek aangegeven; historische informatie over de ingrijpende veranderingen in de waterhuishouding van het gebied tussen de Oude Rijn en de Hollandsche IJssel in de periode 1250-1600. De auteurs willen het ruimtelijke patroon van de tweevoudige verlegging van de afwateringsrichting in dit gebied verklaren, met bijzondere aandacht voor de veranderingen in het regime van de IJssel. Daarnaast wordt nagegaan wat de verklarende werking is van de maaiveldaling en van de veranderingen in het beheer van Rijnlands boezem. Niet door een chronologische ordening van feiten, maar door te kijken wat het

¹ Door de Utrechtse kapittels gekozen tot bisschop, maar niet gewijd.

samenspel was van de verschillende processen die een rol speelden bij de tweevoudige verlegging van de afwatering.

Het tweede hoofdstuk beschrijft de waterstaatkundige verhoudingen die vóór de aanleg van de dam bij Hoppenesse de afwatering van het onderzoeksgebied hebben bepaald. Daarbij wordt ingegaan op de oudere landschaps- en bewoningsgeschiedenis van het gebied. Veranderingen in de grote rivieren, zoals het toenemende belang van de Lek en het afnemende belang van Kromme Rijn en Oude Rijn voor de afvoer van Rijnwater naar zee, ontginning van veengronden en aanleg van kaden en dijken passeren de revue. Ook de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede, de verzanding van de monding van de Oude Rijn bij Katwijk en het ontstaan van regionale waterstaatsorganisaties waaruit zich het hoogheemraadschap van Rijnland en het Grootwaterschap van Woerden ontwikkelden komen aan de orde. Ten slotte wordt de aanleg van de dam bij Hoppenesse beschreven. Al in het derde kwart van de dertiende eeuw was in het Sticht Utrecht vastgesteld dat afdamming van de Hollandsche IJssel voordelig kon zijn voor de afwatering van het gebied langs de rivier, maar het duurde tot 1285 voor hiertoe kon worden overgegaan.

In hoofdstuk 3 worden de waterstaatkundige veranderingen beschreven in de vijf deelgebieden waarin de auteurs het onderzoeksgebied hebben verdeeld: de streek ten oosten van de Meerndijk, het gebied ten westen daarvan, het deelgebied Woerden, het gebied tussen Zwammerdam en Stein en de Gouwestreek. Deze indeling is gemaakt op grond van de latere waterstaatkundige ontwikkelingen. De twee oostelijke gebieden hebben zich in de onderzochte periode ontwikkeld tot waterschappen, het middengebied wordt gevormd door het ten zuiden van de Rijn gelegen gedeelte van het zeventiende-eeuwse Grootwaterschap van Woerden en in de beide westelijke gebieden was de zorg voor de waterhuishouding de taak van een aantal grotere en kleinere polders die in de loop van de tijd in wisselende verbanden hebben samengewerkt. Per deelgebied komen de waterstaatkundige situatie kort vóór 1285, de gevolgen van de afdamming van de IJssel en de afwending van de IJssel aan de orde. Bij het deelgebied Woerden en de twee westelijke deelgebieden wordt ook de invoering van de molenbemaling behandeld. Bij Woerden wordt daarnaast aandacht besteed aan het Grootwaterschap na 1363 en aan een derde watergang naar de IJssel, waarvan al in 1366 sprake was, maar die pas kort na 1450 werd gerealiseerd. Alle beschrijvingen van de vijf deelgebieden worden besloten door een samenvatting.

Uit de in hoofdstuk 3 genoemde gegevens blijkt dat de verlegging van de afwatering naar de Hollandsche IJssel in het oosten en in het middengebied direct na aanleg van de dam bij Hoppenesse op gang gekomen is en in de westelijke gebieden pas na 1330. In de beide oostelijke deelgebieden is de afwatering weer naar het noorden verlegd voordat de windwatermolen was ontwikkeld tot een effectief instrument tot beheersing van de waterstand. Om lozing naar het noorden onder vrij verval mogelijk te maken, werden aan weerszijden van de Meerndijk waterschappen gevormd, Heicop in 1385, Bijleveld in 1413. Het eerste loosde bij Breukelen op de Vecht, het laatste via een lange watergang op de Amstel. Meer naar het westen bleef men veel langer op de IJssel lozen, eerst onder vrij verval, later ook met behulp van windmolens. De eerste verlegging naar Rijnland in het westen vond plaats in 1474, in het deelgebied Woerden pas na 1530. Om te bepalen in hoeverre het ruimtelijke patroon van de verleggingen naar het zuiden en naar het noorden is beïnvloed door veranderingen in het regime van de IJssel, de daling van het maaiveld en ontwikkelingen in het beheer van Rijnlands boezem, worden in het vierde hoofdstuk de bevindingen van hoofdstuk 3 in onderlinge samenhang beschouwd en in een groter verband geplaatst. Hierbij komen ook problemen met de afwatering op de IJssel en de invoering van molenbemaling aan de orde.

In hoofdstuk 5 wordt de verklarende waarde van de bovengenoemde drie processen voor de verlegging van de afwatering naar het zuiden en later weer naar het noorden nader geanalyseerd. Het belang van de maaiveldaling voor deze ontwikkeling wordt door de auteurs, anders dan in de bestaande literatuur, sterk gerelativeerd. Ten aanzien van het

beheer van de boezem van Rijnland signaleren de auteurs problemen die zich omstreeks 1350 moeten hebben voorgedaan en voortvloeiden uit het ontbreken van een uitwatering op het IJ tussen Spaarndam en Amsterdam. Dat kan een verklaring zijn voor verlegging van de afwatering van het gebied rond Woerden naar de IJssel en voor de reorganisatie van het Grootwaterschap in 1363. In de westelijke deelgebieden vond de eerste verlegging naar het noorden plaats in 1474 en deze kan niet verklaard worden door een verbetering in het beheer van Rijnlands boezem. Dat gebeurde pas in 1492 door aanleg van sluizen bij Halfweg, maar kort daarop stopte het proces van noordwaartse verlegging van de afwatering en duurde het ruim dertig jaar voor deze weer op gang kwam.

Veel aandacht is er voor het veranderende regime van de IJssel. Door de afdamming kwam een einde aan de toevoer van water uit de Lek en veranderde de rivierarm in een getijdengeul. Bij vloed drong water uit de Zuidwestelijke Delta binnen en bij eb stroomde dit weer terug. In het oosten leidde de afdamming direct tot daling van de gemiddelde waterstand van de IJssel. Dat was gunstig voor de afwatering van aangrenzende landen, maar later werd die bemoeilijkt door steeds verder voortschrijdende opslibbing en verlanding van het rivierbed. In het westen vormde het bij vloed opgestuwde water juist een belemmering voor de afwatering op de rivier. Pas nadat de zich stroomopwaarts in het rivierbed inschurende ebgeul ook het gebied van de Gouwe had bereikt, werd de IJssel geschikt voor afwatering. Dit was pas omstreeks 1330 het geval. Dijkdoorbraken in de Zuid-Westelijke delta zoals de ondergang van de Riederwaard (1373-1375) en de Grote Waard (1421-1424) hadden grote invloed op de hoogte van vloed en de afzetting van sediment in de rivier. Het proces van opslibbing en verlanding van het rivierbed, dat zich het eerst in het oosten had gemanifesteerd, ging door en de gevolgen werden ook stroomafwaarts steeds meer merkbaar.

Het zesde hoofdstuk geeft een chronologisch overzicht van alle waterstaatkundige veranderingen in het onderzoeksgebied. Het eindigt met de conclusie dat de invloed van de maaiveld daling op de beide verleggingen van de afwateringsrichting van minder betekenis was dan aanvankelijk werd gedacht. Hoewel niet mag worden voorbijgegaan aan de invloed van de ontwikkelingen in het beheer van Rijnlands boezem, is de belangrijkste conclusie dat de afdamming van de IJssel bij Hoppenesse een zeer complex verlopen proces van veranderingen in het regime van de rivier in gang heeft gezet, die tot nu toe onvoldoende zijn onderkend.

Borger, Horsten en Roest hebben de gevolgen van de afdamming van de Hollandsche IJssel voor de waterhuishouding van het gebied ten noorden van deze rivier uitvoerig beschreven. Het gaat om interdisciplinair onderzoek waarin historische informatie gecombineerd is met beschrijvingen van vaak zeer gecompliceerde hydrologische processen waardoor duidelijk wordt waarom men bepaalde waterstaatkundige maatregelen nam of waarom deze maatregelen juist niet, of veel later, genomen werden. De grote verschillen tussen de gebieden aan weerszijden van de Meerndijk enerzijds en het gebied bij de Gouwe anderzijds in de manier waarop hun afwatering veranderde na de afdamming van de rivier kunnen zo verklaard worden. De wijze waarop veranderingen in het regime van de IJssel beschreven worden vond ik zeer boeiend. Zonder inzicht in de hydrologische processen, zou de afwateringsgeschiedenis van het gebied tussen Rijn en IJssel veel minder duidelijk zijn. Een goed voorbeeld is het gebied Lange Ruige Weide bij Hekendorp. Al kort na het midden van de dertiende eeuw werd aangenomen dat de afwatering van dit laat ontgonnen gebied zeer gebaat zou zijn bij afdamming van de bovenloop van de IJssel, maar na 1285 duurde het geruime tijd voor dit ook werkelijk het geval was. Dat kwam door de 'nalevering van polderwater' uit de oostelijker gelegen gebieden die hun water op de IJssel waren gaan lozen. Hierdoor werd gedurende een aantal jaren extra water op de rivier gebracht. Ik vraag mij af of veel historici op dat idee gekomen zouden zijn. Interdisciplinair onderzoek loont dus zeer.

Een paar kanttekeningen zijn wel te maken. Soms wordt een hypothese bij de auteurs een feit, zoals bij het verhaal over de totstandkoming van het hoogheemraadschap van

Rijnland in hoofdstuk 5. Bij de beschrijving van de in of kort na 1200 getroffen regeling over verwijdering van de dam in de Rijn bij Zwammerdam als de Stichtenaren drie watergangen zouden graven, worden vanuit het niets 'zegslieden' geïntroduceerd. Dat de graaf van Holland nog niet over een bestuursapparaat beschikte om er op toe te zien dat die watergangen daadwerkelijk gegraven werden, lijkt mij een terechte veronderstelling. Dat hij daarom gebruik moest maken van 'zegslieden', goed bekend met de plaatselijke verhoudingen en te beschouwen als vertegenwoordigers van de plaatselijke besturen die het samenwerkingsverband vormden waaruit later het hoogheemraadschap van Rijnland ontstond, is echter een hypothese. Die sluit weliswaar aan bij de visie van Van der Linden op de oorsprong van het hoogheemraadschap, maar in de schaarse teksten uit het begin van de dertiende eeuw is nergens sprake van deze 'zegslieden'. De veronderstelling dat zij voor de graaf alleen interessant waren als hun betrouwbaarheid op voorhand niet door de tegenpartij werd betwist en dat zij dus ver van de machtskring rond de graaf stonden, is niet onlogisch, maar het staat niet vast.

In de zeer boeiende beschrijving van de gevolgen van de afdamming voor het regime van de IJssel in hoofdstuk 5 berekenen de auteurs het tempo van zich stroomopwaarts uitbreidende lage ebbes als gevolg van insnijding in het rivierbed aan de hand van de aanneming dat de vergunningsprocedure voor de polder Bloemendaal om op de IJssel uit te mogen wateren vijf jaar in beslag nam. In 1326, vijf jaar vóór de verlegging van de uitwatering van Bloemendaal naar de IJssel, zouden de lage ebbes het latere punt van uitwatering van de polder hebben bereikt. Best mogelijk dat de procedure vijf jaar in beslag nam, maar dat weten we niet. Het kan ook twee jaar geweest zijn, of tien jaar. Mijn vraag is dan: blijft de berekening van de auteurs in dat geval overeind?

Door de opbouw van het boek kan de lezer volgen hoe de auteurs tot hun conclusie komen. Dat maakt het boek tot een informatief onderzoeksverslag, maar het betekent wel dat bepaalde feiten meerdere keren genoemd worden. Zo komt de verlegging van de afwatering van Bodegraven-Zuidzijde naar het zuiden in 1363 in hoofdstuk 3 twee keer voor, in hoofdstuk 4 ook twee keer en in hoofdstuk 5 nog een keer. Ook de aanleg van de Dubbele Wiericke in het midden van de vijftiende eeuw passeert meerdere keren de revue. Dat is een gevolg van de gekozen werkwijze, niet chronologisch, maar kijken naar het samenspel van de verschillende processen die een rol speelden bij de verlegging van de afwatering.

Borger, Horsten en Roest hebben een interessante studie geproduceerd, niet alleen een waterstaatsgeschiedenis van een regio, maar ook een beschrijving van de gevolgen van een waterstaatkundige ingreep waardoor allerlei processen in gang worden gezet. Dat dijkdoorbraken in de omgeving van Dordrecht grote invloed hadden op de mogelijkheden van afwatering in de omgeving van Oudewater en Woerden laat zien hoe verweven deze regio's in waterstaatkundig opzicht zijn. Een grondige studie, geïllustreerd met 21 kaarten, die bovenal toont hoe vruchtbaar een interdisciplinaire benadering van een historisch fenomeen kan zijn.

Michiel Bartels (red.), *Dwars door de dijk. Archeologie en geschiedenis van de Westfriese Omringdijk tussen Hoorn en Enkhuizen*. Publicaties Stichting Archeologie West-Friesland 2, Hoorn 2016, 4 dln. in cassette. 576 blz. Geïll. ISBN 978-90-846452-0-1. € 35,-.

ADRIE
DE KRAKER

Een van de vele klachten in de wereld van archeologen, historici en erfgoedonderzoekers is dat de duizenden archeologische rapporten vrijwel ontoegankelijk zijn. Ze worden de opdrachtgever toegestuurd en vinden maar mondjesmaat hun weg naar de vakbladen. Slechts in een beperkt aantal gevallen leidt het tot een artikel in bijvoorbeeld *Westerheem* of komt er een uitgave die een wijder publiek bereikt, zoals de ADC-reeks en bepaalde RAAP-rapporten. Het merendeel van de archeologische rapporten is wellicht helemaal niet interessant omdat ze hooguit aangeven dat de verrichte boringen op de desbetref-